

כוחה של התמונה הגדולה

מחשבות בעקבות חיבורו של יעקב זוסמן על תורה שבעל פה
פשוטה כמשמעה

עוזיאל פוקס

יעקב זוסמן, 'תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה: כוחו של קוצו של יו"ד,
ירושלים: מאגנס, תשע"ט, 240 עמודים

ספר זה, פרי עטו של מורי פרופ' יעקב זוסמן, הוא הדפסה מחודשת של מאמר גדול מאוד המחזיק מאה שבעים ושישה עמודים, שנדפס בקובץ "מחקרי תלמוד" ג בשנת תשס"ה (להלן זוסמן, תורה).¹ בהוצאה החדשה נוספו תוכן עניינים, פתח דבר, מפתחות ורשימה ביבליוגרפית נוספת. בספר זה, כמו שאר מאמריו של זוסמן, מאות הערות שוליים ארוכות, שהן למעשה מחקרים עצמאיים בנושאים הקשורים – במישרין ובעקיפין – לנושאי מאמריו.² בדרך כתיבה זו דיונים חשובים ועקרוניים עלולים להיסתר מעינים של הקוראים והלומדים, ומכאן התודה לפרופ' מנחם כהנא, שיזם את ההוצאה המחודשת של המאמר כספר, ולחנן בירנצווייג ודניאל שפיצר על העריכה וההתקנה של המפתחות המפורטים ועל התיקונים ותוספת הביבליוגרפיה.

* אני מודה לבנימין אליצור, לעדן הכהן, למנחם כהנא, לדוד לוי, ללייב מוסקוביץ ולרמי ריינר, שקראו גרסאות קודמות של המאמר והאירו את עיניי בכמה עניינים. הדברים שלהלן, ובכללם הערכות או ביקורות, הם על דעתי בלבד.

1 ציון העמודים הוא לפי המספור של המאמר, ולא למספור העמודים החדש שנוסף בספר, כיוון שגם המפתחות צוינו לפי המספור הישן. כל ההדגשות במאמר זה הן הדגשות במקור.

2 השוו הדברים שכתב ר' שאול ליברמן: "הוא כתב הרבה מאד, משום שכל מאמר שלו היה ספר, וכל הערה שלו הוא מאמר" (ש' ליברמן, "לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל ז"ל", ד' רוזנטל [עורך], מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 616). לדוגמאות בעלמא להערות מן הסוג הזה ראו זוסמן, תורה, עמ' 230 הערה 18 (למעשה מאמר על שיטת חכמי צרפת ואשכנז בעניין כתיבת תורה שבעל פה), עמ' 297 הערה 57 (הערה קצרה על "תרגום" מונחי כתב לעל פה בתקופת הגאונים), עמ' 338 הערה 39 (הערה עקרונית על המונחים התלמודיים; וראו להלן סמוך להערה 102); וראו י' זוסמן, "ושוב לירושלמי נויקין", מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 111-113 הערה 211 (הערה הנפרשת על פני שלושה עמודים ובה דיון על היחסים שבין התלמוד הבבלי לירושלמי, ועוד).

החיבור עוסק באחד ההיבטים המרכזיים של מסירת התורה שבעל פה – דרכי ההעברה והמסירה של ספרות זו. נושא זה הוא אבן הראשה במחקריו של זוסמן, ובשורות הבאות אנוע בין סקירה וביקורת על החיבור ובין דיון בתפיסות היסוד המחקריות של מחברו. לצד זה אבקש להדגיש את המשמעויות של השאלה העומדת במוקד החיבור.

*

השאלה שהחיבור עוסק בה היא שאלה גדולה ורחבה: האם התורה שבעל פה אכן נמסרה על פה? כלומר האם "תורה שבעל פה" – פשוטה כמשמעה? שאלה נכבדה זו דנה בדרכי המסירה משלהי ימי הבית השני ועד לשלהי תקופת הגאונים, במשך כאלף שנים. דווקא בשל היקפה העצום של הסוגיה חיבורו של זוסמן נע רצוא ושוב בין השאלות הגדולות ובין שאלה מצומצמת הרבה יותר: "במסגרת זו מבקש אני להתרכז בעיקר בשאלה אחת, שאלת המשנה – חתימתה ודרך מסירתה במשך דורות האמוראים"³. גם אופי הדיון נע בין דיונים עקרוניים וכלליים ובין ירידה לפרטי פרטים בנושא. שניות זו מתבטאת גם בכותרת. הכותרת הראשית – "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה – מלמדת על דיון עקרוני בשימור התורה שבעל פה ובדרכי המסירה שלה. כותרת המשנה – "כוחו של קוצו של יו"ד" – מרמזת לדיון באחת מסוגיות הירושלמי ומלמדת על הירידה עד לאחרון פרטי הפרטים.

המתח שבין השאיפה לראות את מרחבי הדיון הרחבים והעקרוניים, להציב את השאלות ה"גדולות", לבחון את דרכי המסירה וההעברה של המסורות בתקופות חז"ל ובימי הביניים ובין המחקר השיטתי והיסודי מבלי לוותר על הדיוק בפרטי פרטים – מאפיין את מחקריו של זוסמן. כך, למשל, כשעסק בבירור נוסח הברייתא שהשתמרה ב"כתובת רחוב" התמודד עם אמינותם של כתבי היד של ספרות חז"ל ועסק בבירור היחס שבין ברייתות מקבילות⁴; כאשר אפיין את קטעי הגניזה של המשנה בחן למעשה את ההבדלים בדרכי הלימוד בין בבל ובין ארץ ישראל⁵; בעת שניסה לזהות מפרש לא ידוע של ירושלמי שקלים חתר להבנת הקשרים שבין אשכנז ובין פרובנס בתחומי ההלכה מתוך ניסיון לפתור את חידת מקורה של הקבלה הפרובנסלית.⁶ בדומה לכך,

3 זוסמן, תורה, עמ' 212.

4 י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית שאן – סקירה מוקדמת", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 156; י' זוסמן, "ברייתא ד'תחומי ארץ ישראל'", תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 227, 255. וראו גם זוסמן, תורה, עמ' 327 הערה 25.

5 י' זוסמן, "כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 215-250.

6 י' זוסמן, "פירוש הראב"ד למס' שקלים? חידה ביבליוגרפית – בעיה היסטורית", ע' פליישר ואחרים (עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 154-161, וראו בייחוד עמ' 154 הערה 91 ועמ' 158 הערה 106.

אגב בירור הלכתי של מגילה מקומראן עסק בהרחבה בזיקה של המסורות ההלכתיות של ימי הבית השני לאלה שבספרות חז"ל ובקשר שבין הכיתות השונות בתקופה זו;⁷ לאחר גילוי של כתב יד אשכנזי ייחודי של התלמוד הירושלמי עמד על דרכי העיבוד של הספרות הארץ-ישראלית הקדומה ועל דרכי הגעתה לאשכנז דרך ארצות הים התיכון,⁸ ועוד.⁹

מאמרים אלו ואחרים, שנבנו מתוך דיון – לעיתים מייגע – בפרטי פרטים טקסטואליים, היסטוריים וביבליוגרפיים, מלמדים ש"אין פך קטן שיהא קטן מדי" מלדון בו,¹⁰ אך גם מבהירים ש"את הבעיות 'הקטנות' של נוסח הטקסט יש לחקור בד בבד עם בירורן של השאלות הגדולות יותר בדבר מהותה ואופיה של ספרות חז"ל".¹¹ במובן מסוים אפשר להגדיר רבים ממחקריו של זוסמן "מטא-טקסטואליים", כלומר דיונים העוסקים במשמעות ההיסטורית והתרבותית של כתבי היד ושל הנוסחים הטמונים בהם. הם נסמכים, בין היתר, על עשרות שנות מלאכה מייגעת של איסוף, קטלוג וניתוח של כתבי היד השלמים והחלקיים, של קטעי הגניזה ושל שרידי כריכות הספרות התלמודית.¹²

*

זוסמן ציין שראשיתו של המאמר שנדפס בתשס"ה הייתה שנים רבות קודם לכן: "מאמר זה, ביסודו ובעיקרו, עמד להתפרסם בראשית שנות השמונים ב'תרכיץ'".¹³ בין שנות השמונים ובין ההדפסה בתשס"ה הורחב ועודכן הנוסח הראשוני שלו: סעיפים חדשים נוספו או נכתבו מחדש, ונוספה התייחסות למחקרים רבים שנכתבו בשנים שבין הכתיבה ובין הפרסום.¹⁴

7 'זוסמן, "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר-יהודה", תרכיץ נט (תש"ן), עמ' 11-76.

8 'זוסמן, "ירושלמי כתב-יד אשכנזי ו'ספר ירושלמי'", תרכיץ סה (תשנ"ו), עמ' 37-63.

9 ראו למשל הדיון העקרוני של זוסמן על תפיסת "הספר הפתוח" של המעתיקים בימי הביניים בעקבות מחקר מדוקדק בהדלים הזעירים שבין שתי מסורות נוסח של ירושלמי שקלים: 'זוסמן, "מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי – לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים", מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 43-25.

10 לשונו של א"ש רוזנטל, "המורה", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 31 (1963), החלק העברי, עמ' יא.

11 'זוסמן, "מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך", מדעי היהדות: מוסף 1 (תשנ"ג), עמ' 81.

12 מלאכה זו באה לידי ביטוי בשלושת הכרכים של 'קטלוג זוסמן'. ראו 'זוסמן (בשיתוף 'רוזנטל וא' שויקה), אוצר כתבי-היד התלמודיים, א-ג, ירושלים תשע"ב.

13 זוסמן, תורה, עמ' 209, הערת כוכבית.

14 וראו שם, עמ' 331 הערה 1, על העובדה שהשנים שבין כתיבת מאמרו ובין פרסומו היו שנים של פריחה בתחום חקר המסורות על פה בין בספרות חז"ל ובין בספרות העולמית.

אינה דומה כתיבת מאמר לכתיבת ספר. ספר בנוי מלכתחילה מפרקים המסתעפים לפרקי משנה, ואילו מאמר בנוי סביב ציר מרכזי אחד בכמה הסתעפויות נקודתיות. הכתיבה של חיבור גדול זה בצורה של מאמר מקשה את הקריאה ואת ההתמצאות בו, ובעטייה חזרו כמה מן הדיונים כמה פעמים, ודיון אחד התפצל למקומות אחדים במאמר. לא מקרה הוא שבמאמר יש לעיתים הבהרות בדבר המבנה שלו, והוא חוזר פעמים אחדות על תורף הדברים.¹⁵ ובעוד פנים המאמר חד ובהיר, הרי לימוד הערות השוליים דורש קריאה רצוא ושוב כיוון שנושאים אחדים חוזרים ונשנים בהן בהקשרים שונים לאורך החיבור.

זאת ועוד, דיון בנושאים כבדי משקל בהערות שוליים – ארוכות ככל שתהיינה – לעולם לא יגיע לכדי מיצוי, בייחוד בעניין שלא התברר כל צורכו בדיונים מחקריים קודמים. ואכן, זוסמן חוזר שוב ושוב על הקביעה שמן הראוי לדון בנושא כלשהו, לדון בו ולמצות אותו.¹⁶ הדיון בנושאים כבדי משקל בחיבור ארוך כל כך שכתבתה התפרשה על פני שנים רבות יצר, לעיתים, גם הבדלים דקים או דגשים שונים.¹⁷

מקצת הדגשים השונים נובעים גם מתוך הקשיים המהותיים בחקר ספרות התורה שבעל פה. ספרות זו נוצרה ונערכה בכמה מרכזים במשך תקופה ארוכה, היא איננה רפלקטיבית והיא מקמצת במידע על תהליכי לימוד, עריכה, עיצוב ודרכי מסירה. כל אלה אינם מאפשרים לקבוע קביעות נחרצות בסוגיות נכבדות בתולדותיה. בחיבור זה כמו בחיבורים אחרים זוסמן זהיר מאוד בלשונו, והוא נשמר מקביעות חד-משמעיות בכמה מן הסוגיות הנידונות בו.

על אופי הכתיבה של זוסמן ועל חוסר הרצון שלו לקבוע הלכות פסוקות בסוגיות

15 ראו שם, עמ' 245 (הבהרת המבנה של שלושת הסעיפים הבאים); עמ' 293 הערה 40: "כללו של דבר תורה שבעל פה אין כותבים על ספר אלא על לוח הלב [...] ואין קוראין אותה מתוך ספר אלא מן הזיכרון על פה"; שם, עמ' 332: "למען הבהירות וכדי לאפשר להתמודד עם טיעוני העיקריים אנסה לסכם כאן את שביקשתי להבהיר ולהוכיח במאמר זה"; וראו שם, עמ' 350 הערה 385, ועוד כמה פעמים.

16 ראו שם, עמ' 229 הערה 15: "וחבל שלא זכינו עדיין לעבודה שיטתית" על גישתו של רש"י לתורה שבעל פה; "הנושא כולו ראוי לטיפול מחדש, מקיף ויסודי לגופו ובהשוואה לבעלי תפקידים דומים בתרבויות אחרות [...] ואין בציונים שלהלן אלא רמיזות ראשונות בלבד" (שם, עמ' 241 סוף הערה 51); "לא זכינו עדיין לתיאור עובדתי [...] ברור שגם בציונים שלהלן אין אלא רמיזות בלבד לדברים הגלויים והפשטים ביותר, כרקע להבנת ההווי והמציאות החיה" (עמ' 246 הערה 3). וכאלה עוד הרבה.

17 ראו, למשל, שם, עמ' 334 הערה 13: "ואין אנו יודעים מתי הפכה התרבות האורלית של חז"ל לתרבות כתובה של לומדים 'תורה שבעל פה' מן הכתב (ראה להלן עמ' 350 ואילך)". המעייץ בעמ' 350 עצמו רואה שזוסמן מציע את זמנו המשוער של תהליך העלאת תורה שבעל פה על הכתב. נקודה מהותית יותר היא הדגשים השונים בעניין נוסח המשנה. במקומות אחרים זוסמן מדגיש את האחידות בנוסחה של המשנה, ובמקומות אחרים הוא מדגיש את המסורות המסופקות והמוחלפות. ראו שם, עמ' 268 הערה 35 לעומת עמ' 270 הערה 38. אלה דגשים שונים שכמובן אין בהם סתירה, כפי שזוסמן עומד על כך, שם, עמ' 348.

העומדות לפניו עמד ש"י פרידמן, שכתב על שיטתו של זוסמן בעניין זמנו של "סתם התלמוד": "על אף אזהרותיו הרבות של זוסמן וקביעת מה קשה או מה בלתי אפשרי, אינני סבור שהתכוון להצטרד בעמדה אחת ברורה ומבוררת, ולא אחת הוא מנסה לתפוס את החבל בשני ראשיו".¹⁸ להלן אבקש להראות שזו אחת הטענות המרכזיות של זוסמן: מורכבותה של ספרות חז"ל אינה נותנת בידינו קצה אחד של חבל שאפשר לאחוז בו בכטחה.¹⁹ אך לפני שנשוב לסוגיה זו נדון באחד מנושאי המשנה של החיבור: תולדות המחקר של שאלת הכתב ועל פה בספרות חז"ל.

*

מלבד הדיון בשאלות ההיסטוריות הקשורות במעבר התורה שבעל פה אל הכתב וזוסמן מייחד חלק לא מבוטל ממאמרו לתולדות המחקר בשאלות הללו. הוא עוסק בהרחבה בשיטת רש"י לעומת שיטת חכמי ספרד, דן במחלוקת שבין האחרונים ומשקיע מאמץ מרובה בדיון בפולמוס שבין חכמים ובין חוקרים שעסקו בשאלות הללו במאה התשע-עשרה. הוא הראה שבמאה התשע-עשרה הפכה השאלה ה"טכנית" של זמן כתיבת התורה שבעל פה ל"מלחמת מצווה" שבין "שמרנים" ובין "מחדשים", ואתן טענות עצמן שימשו פעם את אלה ופעם את אלה.²⁰

זוסמן ציין לא פעם בשיעוריו שהבנת "תולדות המחקר" חשובה לא רק להבנת העבר אלא גם להבנת הלכי רוח של המחקר בן זמננו. לפיכך הוא ייחד כמה מפרסומיו לדיון בפועלם של חוקרים שונים²¹ ובתולדות המחקר בסוגיות השונות שבהן עסק.²² מלבד החשיבות ההיסטורית של הבנת תולדות המחקר, נראה שהעיסוק המרובה

18 ש"י פרידמן, "אל תתמה על הוספה שנוכר בה שם אמורא' – שוב למימרות האמוראים וסתם התלמוד בסוגיות הבלתי", א' עמית וא' שמש (עורכים), מלאכת מחשבת: קובץ מאמרים בנושאי עריכה והתפתחות של הספרות התלמודית, רמת גן תשע"א, עמ' 120 הערה 58.

19 ראו הדברים שכתב זוסמן על פרופ' אורבך המנוח: "הוא ידע יפה שלרוב השאלות הגדולות אין תשובות חתוכות וחד משמעיות; העובדות הן, כמובן, עובדות, והן חייבות להיות חדות וברורות ככל האפשר, אבל לא כן ההערכות והסינתיות" (זוסמן, מפעלו המדעי [לעיל הערה 11], עמ' 9).

20 זוסמן, תורה, עמ' 228-238. סוגיה נכבדה זו, שזוסמן לא התיימר למצות, זכתה לאחרונה לדיון יסודי ומעמיק. ראו ח' גפני, מפי סופרים: תפיסת התורה שבעל פה בראי המחקר, ירושלים תשע"ט. וכך כתב שם, בעמ' 17: "מימוש של הרעיון התגשם, בין השאר, הודות לעידודו הלבבי של פרופ' יעקב זוסמן, ששב והפציר בי לעסוק בסוגיה זו בכל עת שנפגשנו".

21 על פועלו של בער רטנר ראו י' זוסמן, "מאה שנים להופעת 'אהבת ציון וירושלים' (תרס"א-תשס"א): עשר שנים לפטירתו של פרופ' א"א אורבך", מדעי היהדות 41 (תשס"ב), עמ' 17-28. על "תלמיד חכם שלא נספד כהלכה" ראו י' זוסמן, "אביגדור אפטוביצר: יובל לפטירתו", מדעי היהדות 35 (תשנ"ה), עמ' 83-90. להשיגיו של א"א אורבך ולאתגרים שהותיר לבאים אחריו ראו זוסמן, מפעלו המדעי (לעיל הערה 11).

22 ראו, למשל, את הדיון הארוך על תולדות המחקר של הכיתות בימי בית שני: זוסמן, מגילות (לעיל הערה 7), עמ' 11-22.

כך בכתביו של זוסמן נובע גם מתפיסה עצמית, כחלק מאיזו "שלשלת מסירה" תלמודית ומחקרית.²³ מקום מיוחד שמור אצלו לשלמה זלמן שכטר, הן כחוקר דגול הן כמפרסם הגניזה,²⁴ והוא אינו יכול לכלוא את רגשי ההערכה לגדולי מחקר התלמוד במאה העשרים ובראשם "מהרי"ן אפשטיין"²⁵ ו"הגר"ש ליברמן",²⁶ כפי שהוא מכנה אותם לא פעם.²⁷ הערכה יתרה, על גבול ההערצה, נודעת לו לר' ישראל לוי,²⁸ "הצדיק"

23 השוו הדברים שכתב זוסמן על אורבך, שראה את עצמו כ"חוליה אחת בשלשלת ארוכה של חוקרים והוגים" (זוסמן, מפעלו המדעי [לעיל הערה 11], עמ' 9).

24 ראו י' זוסמן, "שכטר החוקר", מדעי היהדות 38 (תשנ"ח), עמ' 213-230. לשכטר ולמחקרו על "ברית דמשק" הוא ייחד כמה עמודים בתחילת מאמרו על ההלכה במגילות מדבר יהודה. ראו זוסמן, מגילות (לעיל הערה 7), עמ' 11-18.

25 על אפשטיין ותפקידו המרכזי בעיצוב המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית ראו י' זוסמן, "י"ן אפשטיין והאוניברסיטה העברית: פרק בהתהוותו של מוסד אקדמי", ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 476-486; להערות קצרות על אפשטיין ועל תרומתו המכרעת למחקר התלמודי המקצועי והשיטתי ראו, למשל, זוסמן, המשנה (לעיל הערה 5), עמ' 217; זוסמן, אהבת ציון (לעיל הערה 21), עמ' 26; י' זוסמן, "לסיום מפעל הקונקורדנציות של ספרות חז"ל", מדעי היהדות 42 (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 21.

26 ראו, למשל, י' זוסמן, "מבוא", תלמוד ירושלמי, הוצאת האקדמיה ללשון עברית, ירושלים תשס"ה, עמ' יא, עמ' יג והערה 46. וראו שם, עמ' ל הערה 149: "וכדבריהם של רבותינו מהרי"ן אפשטיין [...] והגר"ש ליברמן"; וכעין זה זוסמן, מפעלו המדעי (לעיל הערה 11), עמ' 102: "ואם אכן נדע לנצל את הישגי רבותינו חוקרי התלמוד האחרונים".

27 השוו שם, עמ' 113: "שורה ארוכה של רשימות ביוגרפיות הקדיש אורבך לאישי 'חכמת ישראל' ולחוקרי מדעי היהדות [...] כמידת הזדהותו לגיבורי מחקריו בעולם העתיק ובימי הביניים, כך היה גם יחסו אל גדולי 'חכמת ישראל'". כפי שציין זוסמן (שם, עמ' 116) "ומברכותיו של אדם ניכר", והדברים נכונים גם על זוסמן עצמו. דומה שאפשר לזהות את רחשי הלב של זוסמן עצמו כחלק מ"ברכותיו" על גדולי המחקר של הדורות הקודמים. ברוח זו אפשר לקרוא דברים שכתב על הימנעותו של ר' ישראל לוי מפרסום מחקריו (ראו להלן הערה 38), על שכטר: "החוקר הגדול שהיה במידה לא קטנה גם קורבנה של הגניזה" (זוסמן, שכטר החוקר [לעיל הערה 24], עמ' 214) ועל ההתלבטות של אורבך בין השאלות ה"גדולות" ובין הבדיקות וביורד השאלות ה"קטנות" (זוסמן, מפעלו המדעי [לעיל הערה 11]) ועוד.

28 ראו, למשל, זוסמן, תורה, עמ' 236 הערה 30, עמ' 314 הערה 69. לר' ישראל לוי ייחד זוסמן את רוב דברי הפתיחה שלו למושב בקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות. ראו י' זוסמן, "המקבילות בספרות התלמודית", נטועים כג (בדפוס); בהרצאה זו הוא הדגיש את הראשוניות של לוי במחקר התלמוד השיטתי בתחומי העריכה והנוסח של ספרות חז"ל, והוא מכנה אותו "אבי אבות המחקר התלמודי המדויק". חשיבות מחקריו של לוי והתרומה החשובה שלו לקידום חקר ספרות חז"ל חוזרת שוב ושוב בכתביו של זוסמן. ראו, למשל, י' זוסמן, "סוגיות בבבליה לסדרים זרעים וטהרות", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ט, עמ' 29 הערה 87; "הנ"ל", "זיהיאת איתמר רב פלוני", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשכ"ט עמ' 176 הערה 5; זוסמן, אהבת ציון (לעיל הערה 21), עמ' 18 הערה 22; זוסמן, מבוא (לעיל הערה 26), עמ' יג הערה 43; זוסמן, מפעלו המדעי (לעיל הערה 11), עמ' 14, 83; זוסמן, נזיקין (לעיל הערה 2), עמ' 55 והערה 3 ("שורות אלו נכתבות באלול תשמ"ז — במלאות שבעים שנה לפטירתו של ר"י לוי זצ"ל"), עמ' 114 הערה א214 ועוד; וראו גם להלן הערה 85.

הנסתר",²⁹ שעליו כתב שהיה "בעל אישיות אניגמטית וכריזמטית כאחת".³⁰ זוסמן הזדהה עם חכם מופלא זה, שהשפעתו על תלמידיו בפרט ועל המחקר בכלל הייתה מרובה אף שפרסם מעט מאוד, והכתיבה שלו היא רק אפס קצהו של ידע נרחב ושל מחקר שיטתי, יסודי ומקיף.³¹

*

בחיבור שלפנינו העיסוק האינטנסיבי ב"תולדות המחקר" נועד לא רק להרחבת נקודת המבט של הדיון ההיסטורי – אלא הוא חלק בלתי נפרד ממנו. זוסמן מייחד עמודים ארוכים להפרכת הטענות והרמזים, ההשערות והקביעות של גדולי החוקרים שקדמו לו. הוא יוצא נגד הקביעה הנחרצת של אפשטיין שהמשנה נכתבה,³² וגם נגד ה"פשרה" של ליברמן ושל אחרים, שלפיה המשנה נשנתה גם על פה וגם הייתה בכתב.³³ האריכות הרבה של המאמר נובעת דווקא מתוך ההערכה הבלתי מסויגת לאפשטיין, למפעלו המדעי ולמקומו במחקר התלמוד ולעובדה שסוגיית כתיבת המשנה מרכזית במחקריו. וכך כתב זוסמן:

למהר"ן אפשטיין, גדול חוקרי הספרות התלמודית בדורות האחרונים, היה ברור לחלוטין שבכל תקופת חז"ל הקלסית לימודם של חכמים ותלמידיהם על פה היה, כך בתקופת התנאים וכך בתקופת האמוראים [...] פרופ' אפשטיין הוא שלימד וחזר ושינן את מרכזיותו של הלימוד על פה בעולמם של חכמים עד לדורות מאוחרים מאוד [...] השאלה היחידה שעמדה לפני אפשטיין הייתה רק לגבי משנתנו [...] תשובתו של אפשטיין ברורה וחד משמעית: 'משנת רבי נכתב בוודאי על ידי ה"תנא" שלו, וגם ספר משנה כתוב עמד לרשותם של ה"תנאים" והאמוראים'.³⁴

לדברי זוסמן הנימוק העיקרי לקביעה ההחלטית של אפשטיין בדבר כתיבת המשנה נובע מן השוני העקרוני בין הגמישות הטקסטואלית המרובה של ספרות חז"ל כולה ובין האחידות היחסית של נוסח המשנה. על טענה זו כתב זוסמן כמעט כמורה במקצת: "ובאמת לכאורה אין להבין תופעה מופלאה זו אלא בהנחה הסבירה מאוד,

29 זוסמן, שכטר החוקר (לעיל הערה 24), עמ' 227.

30 שם, עמ' 225.

31 על הערפת ה"פרישה" על פני ה"דרישה" ראו למשל זוסמן, סוגיות בבליות (לעיל הערה 28), עמ' 27 הערה 78: "החלטתי שלא לטפל כלל במסגרת זו באף אחת מן המסכתות האחרות [...] אע"פ שהחומר כולו נאסף ונבדק על ידי".

32 זוסמן, תורה, עמ' 212-225, 304-306.

33 שם, עמ' 214, הערה 22, 305 הערה 1 והמשכה של הערה זו בעמ' 366.

34 שם, עמ' 302-304.

שאכן לפחות הטקסט המרכזי בתורה שבעל פה – 'משנתנו' – באמת כתוב היה".³⁵ אך אף שזוסמן מקבל את טענת ה"על פה" של אפשטיין ואף מחיל אותה עד לתקופות מאוחרות,³⁶ הרי הוא מיישם אותה אף על המשנה עצמה, בניגוד גמור לאפשטיין. משמעות הדברים היא שזוסמן יוצא כנגד אחת מאבני היסוד של מחקר התלמוד החדש, כנגד "תפיסת יסוד בטיב נוסחה של משנת רבי, קונספציה שכל גישתו של פרופ' אפשטיין לביקורת נוסח המשנה מושתת עליה, וכל חיבורו המונומנטלי 'מבוא לנוסח המשנה' מבוסס עליה – ההנחה שנוסח משנתו של רבי היה קבוע לחלוטין, דהיינו (לדעתו) קבוע בכתב".³⁷ אם ננסח את הדברים ברוח "תולדות המחקר" שנידונה לעיל, זוסמן ממשיך למעשה את המהלך העולה ממחקריו של ר' ישראל לוי, שהדגיש שבגלל המסירה על פה נוצרו חילופים כבר במשנת רבי עצמה.³⁸

- 35 שם, עמ' 304, וראו שם עד עמ' 306.
- 36 זוסמן ציין שתפיסת האורליות של התורה עד לתקופות מאוחרות פותחה מאוד במחקריו של א"ש רוזנטל. ראו זוסמן, נזיקין (לעיל הערה 2), עמ' 110 הערה 207; זוסמן, תורה, עמ' 227 הערה 5, עמ' 349 הערה 85א.
- 37 עמ' 308. על כך שלמעשה מאמרו של זוסמן יוחד לערעור תפיסתו של אפשטיין בשאלת כתיבת המשנה ראו י"צ מאיר, "הספר הגדול ביותר ברורותינו – על מפעלו המחקרי של יעקב נחום אפשטיין", קתריס 28 (תשע"ח), עמ' 102-111. עם זאת את פרשנותו למגמות ה"ציוניות" העומדות ביסוד מפעלו של אפשטיין קשה לי לקבל. וכך כתב מאיר: "האופק המחקרי אליו כיוון אפשטיין את מאמציו המחקריים קשור היה לבלי הפרד במצב הפוליטי, 'הספר המדויק' נצרך היה לשם 'בנינו ותיקונו של המדע התלמודי בארצנו' דייקא [...]. הספר המדויק, ספר שאפשר יהיה לבנות את תחית האומה מתוכו ועל גביו. ספר המשנה נעשה בדבריו לסימבול לעם השב לארצו" (שם, עמ' 105). פרשנות זו קשה בעיניי מכמה סיבות: (א) מאיר עצמו ציין (שם, עמ' 104 הערה 5) שאפשטיין החל את מפעלו הרבה לפני שתכנן לעלות לארץ ישראל, ומחקרו בתחומי נוסח המשנה נעשה במסגרת של חברה שעסקה בהוצאה לאור של כמה וכמה מהדורות מדעיות של ספרות חז"ל; (ב) משום הפרשנות של זוסמן לכך שאפשטיין לא הצליח להשתחרר מתפיסות עולם ("דעות קדומות") שאינן יכולות לקבל חיבור ללא קיומו של ספר. ראו זוסמן, תורה, עמ' 350 הערה 85; (ג) לכאן יש לצרף את נקיות הדעת של אפשטיין, ואת השאיפה שלו ל"מדע הצרוף" נטול מטרות דתיות או פוליטיות, כפי שרמזו זוסמן, תורה, עמ' 309 הערה 48א.
- 38 וכך הדגיש על ר' ישראל לוי: "בכל מחקריו התמציתיים והקמצניים שולט קו אחד ברור: הבלטת העושר הרב-גוני של התורה שבעל-פה בכל גילוייה. החיפוש המתמיד אחרי שרידי הוורסיות המתחלפות שהתהלכו בזמנו זה ליד זה היו תמיד בראש מעייניו" (זוסמן, שכטר החוקר [לעיל הערה 24], עמ' 226). לכעין זה ראו זוסמן, המקבילות (לעיל הערה 28). וראו גם זוסמן, תורה, עמ' 236 הערה 30. זוסמן מעמת עימות ישיר בין לוי לאפשטיין והוא מעדיף את תפיסתו של לוי על פני זו של אפשטיין. ראו שם, עמ' 349 הערה 85.

*

לדעת זוסמן רק "קונספציה" ו"דעות קדומות" יש בדברי החוקרים שסברו שתורה שבעל פה נכתבה ברב או במעט, ואת ניסיונות ההוכחה של אפשטיין הוא דחה מכול וכול. הוא דחה את "הראיה האחת והיחידה, הברורה והמשכנעת לכאורה – גם בעיני אפשטיין עצמו" מסוגיה בירושלמי דמאי שבה מוזכר המשפט "מתני לא יחמי לי", שממנה הסיק אפשטיין שהמשנה הייתה חיבור כתוב שאפשר היה לראותו. זוסמן הראה שמדובר בשיבוש גרפי פשוט, ושכ"קטע גניזה עתיק וטוב" הגרסה שונה: "מתני לא אמר לי" – ואין בה רמז על ראיית המשנה.³⁹ באופן דומה הוא דחה את שאר הראיות של אפשטיין. אך זוסמן לא הסתפק בקביעה שאין הוכחה לכתיבת המשנה או לכתיבת חיבור הלכתי כלשהו של התורה שבעל פה. הוא גם חתר לאמירה הקובעת שלא כתבו שום כתיבה הלכתית עד לתקופות מאוחרות מאו.

הבעיה היא שאין שום ראיה לא רק לטענתו של אפשטיין שהמשנה נכתבה, אלא גם לשיטתו של זוסמן – שהמשנה ושאר ספרות חז"ל לא נכתבו עד לתקופה מאוחרת. מן הסיבה הזאת זוסמן פונה אל עבר פינוחיה השונות של ספרות חז"ל ומבקש להוכיח שאין בה שום זכר לכתיבה או לספרים. הוא סוקר בהרחבה את פועלם של ה"תנאים", "שתפקידם היה להציע את תורת התנאים שבעל פה";⁴⁰ הוא בוחן את דרכי הלימוד של תנאים ואמוראים ומראה כי "גם הם למדו ולימדו אך ורק על פה".⁴¹ במילים כמעט פיוטיות הוא מתאר את ההתמדה ואת המסירות המוחלטת של תנאים ואמוראים ללימוד תורה בלתי פוסק, שהרי רק "החזרה המתמדת, היא שמבטיחה את שמירתה של התורה שבעל פה".⁴² על רקע תיאורי הלימוד של הקדמונים בולטת העובדה ש"בכל תהליכי הלימוד של התורה שבעל פה אין שום זכר לקריאה בספר כלשהו, הכול מתנהל על פה, מעולם לא מצינו צורה כלשהי של קריאה או כתיבה בקשר לתורה שבעל פה".⁴³ בדומה לכך הוא מראה שהטרמינולוגיה התלמודית משקפת אך ורק עולם של לימוד על פה, של דיבור ושל שמיעה, ולעולם אין מוצאים טרמינולוגיה של כתיבה או של קריאה בענייני תורה שבעל פה.⁴⁴ הוא מראה שגם מן העולם הריאלי של חז"ל, שממנו "ניתן

39 זוסמן, תורה, עמ' 219-224.

40 שם, עמ' 242.

41 שם, עמ' 245.

42 שם, עמ' 246-250 (הציטוט מעמ' 249).

43 שם, עמ' 253-254. ברוח הקביעה הזאת הוא טוען שבכל הספרות אין אלא אזכור של מגילת סתרים אחת, שלא כחוקרים קודמים שדימו למצוא "מגילות סתרים" מרובות בספרות חז"ל (שם, עמ' 215-216). זוסמן גם הדגיש שבכל ספרות חז"ל אין רמז לקיומן של ספריות, בניגוד למה שהיה נפוץ בעולם העתיק (שם, עמ' 287 הערה 19).

44 שם, עמ' 259-265.

לצרף תמונה ברורה ומלאה למדיי על כל פינות החיים החומרניים והרוחניים של חכמינו רק ל'ספר' בתורה שבעל פה אין שום זכר.⁴⁵ גם בחינת החילופים הטקסטואליים מלמדת על חילופים אוראליים ולא גרפיים, וגם דרך הטיפול של האמוראים בגרסאות המשנה – איננה מכירה ספרים כלל.⁴⁶ ומלבד כל אלה העובדה שהאמוראים מעולם לא נזקקו לכתב יד של המשנה בכל הבירורים הטקסטואליים המרובים שלהם היא "הוכחה פשוטה ומשכנעת [...] להיעדר ספרי הלכות כתובים בימיהם של אמוראים".⁴⁷

שוב ושוב חוזר זוסמן על משפטים המכילים את המילים "כל",⁴⁸ "אין זכר",⁴⁹ "בשום מקום בספרות חז"ל"⁵⁰ וכדומה, והוא מדגיש שהממצאים מובהקים ובלי יוצאים מן הכלל. מתוך כך הוא מסיק שאין מדובר בהוכחה מן השתיקה, "שהרי שתיקה רועמת היא זו, המכריזה על עצמה בקול גדול, יותר מכל אמירה מפורשת. לא ייתכן שבמציאות של ספרים לא תיזכר בצורה כלשהי מציאות זו".⁵¹ והוא קובע "שלאור ידיעותינו את המקורות [...] חובת ההוכחה מוטלת על הטוענים שבימי האמוראים היה קיים ספר משנה כתוב".⁵²

- 45 שם, עמ' 282.
- 46 שם, עמ' 265-282. ראו למשל את הניסוח בדבר שינויים וחילופים של מסורות: "כל אלה, ועל אחת כמה וכמה כולם יחד, אינם סבירים אלא באווירה של לימוד חופשי על פה" (שם, עמ' 275 הערה 52).
- 47 שם, עמ' 280. והוא תמה: "ומשום מה פרופ' אפשטיין מתעלם מטענה פשוטה זו ואינו מתייחס אליה כלל" (שם, הערה 82), אף שהיא טענה רווחת גם בספרות הרבנית וגם בספרות המחקר. עצם הטענה הזאת חוזרת במקומות נוספים במאמר. למשל, כאשר הוא דוחה את ההוכחה מן הירושלמי במסכת דמאי הוא מוסיף: "אם אמנם קובצי 'משניות' כתובות מצויים היו בסביבתו של ר' יוחנן, כיצד זה ייתכן שאין הדבר בא לידי ביטוי כלשהו בדיוניו, בשיקוליו וב'הגהותיו' המרובים של ר' יוחנן בפרטי נוסח המשנה" (שם, עמ' 222). על היעדר הפניה לספרים ראו גם שם, עמ' 279 הערה 78.
- 48 למשל: "והרי לית מאן דפליג שהתמונה הפשוטה העולה מן המקורות כולם" (שם, עמ' 245 הערה 64); "מעניין לציין שבכל המקרים שהתלמוד מוסר במפורש" (שם, עמ' 271 הערה 40); "וכך בכל ספרות חז"ל [...] כאמור, בכל ספרות חז"ל" (עמ' 285 הערה 15); "בכל מקורות חז"ל" (שם, עמ' 307 הערה 43).
- 49 למשל, שם, עמ' 262 הערה 17; וכן: "בשום מקום בספרות חז"ל לא מצינו זכר לאוצר ספרים או לספרייה כלשהי מספרותם של חכמים" (שם, עמ' 287 הערה 19); וראו גם שם עמ' 288 הערה 25; וכך בעמ' 308 הערה 44: "אבל אין שום זכר לכך [...] אבל בשום מקום אין זכר לשינוי כלשהו שחל בימיו בדרכי מסירתה של התורה שבעל פה"; בעניין מחברים פגאנים ונוצרים: "ואף על פי שאין לא ראינו ראייה, מפליא הדבר שבכל הספרות הענפה הזאת לא נמצאה הזדמנות כלשהי להזכיר כתבים יהודיים מעולמם של חז"ל" (עמ' 296 הערה 51).
- 50 שם, עמ' 263 הערה 21. וכעין זה: "הפועל 'קרא', לכל צורותיו, מופיע במקורות חז"ל מאות פעמים לשם קריאת טקסט כלשהו מן הכתב – ואף לא פעם אחת בקשר לתורה שבעל פה" (שם, עמ' 252 הערה 31). ובהקשר קרוב לזה שם, עמ' 261 הערה 14; שם, עמ' 262 הערה 17 ועוד.
- 51 שם, עמ' 282 הערה 4.
- 52 שם, עמ' 237.

*

חיפוש זה אחר "התמונה הגדולה" העולה מכל המקורות והסירוב להיתפס לממצאים אקראיים אופייניים לגישתו המחקרית של פרופ' זוסמן. כבר בעבודת הדוקטור שלו – שבה ביקש להוכיח שחכמי בבל לא יצרו תלמוד על סדרי זרעים וטהרות – הוא קבע סטנדרט מחמיר: "כל עבודתי מבוססת על התמונה השלמה, על בדיקתן של סוגיות זרעים וטהרות כולן שבשני התלמודים".⁵³ בהתאם לכך גם ביקר את החוקרים שהסתפקו בלקט אקראי של הוכחות בלי בדיקה שיטתית של מכלול הסוגיות.⁵⁴ ביקורת זו והבדיקה של כל המקורות אופייניות גם לשאר מחקריו.⁵⁵

אך נוסף על התביעה לבדיקה כוללת ומקיפה יש בדברי זוסמן גם תפיסה עקרונית שהתמונה הגדולה – אם אכן היא תקפה ומבוררת – עדיפה מממצא יחיד. לעיתים הוא מוכן להידחק בפרשנות של מקור מסוים ואף לקבוע שהוא בבחינת טעות כאשר הוא חריג ויוצא דופן. כך למשל הוא כותב – בכנות מעוררת הערכה – על מימרות רב ושמואל בענייני זרעים וטהרות: "על עובדה בולטת זו בכל היקפה עמדתי רק בשלבי הסיכום [...] ואעפ"י שכבר הבחנתי באחרים [...] נדחקתי עוד לפעמים לפרשם אחרת" (לאור מכלול הסוגיות).⁵⁶ באופן דומה הוא דוחה את עדותו של הרמב"ם בדבר קיומו של תלמוד ירושלמי לסדר קדשים: "קטע זה (בלבר!) גרם לכל אותם הדיונים המרובים בדבר קיום ירושלמי סדר קדשים". ולאחר שהוא מציע את פירושו לדברי הרמב"ם הוא כותב: "ואף על פי שלכאורה פשוטו של לשון אינו סובל פירוש זה [...] אין בלבי ספק, שזו אמנם כוונתו המקורית של הרמב"ם [...] אפשר שקרתה כאן תקלה כלשהי (בניסוח המקורי? או) בהעתקת הטקסט, כגון השמטה קלה".⁵⁷ כלומר זוסמן מעדיף להידחק בפירוש דברי הרמב"ם – הכותב שהיו חמישה סדרים בתלמוד הירושלמי –

53 זוסמן, סוגיות בבליות (לעיל הערה 28), עמ' 26. וראו שם, עמ' 269 הערה 96: "מכל מקום, לאור התמונה הכללית העולה [...] אין באף אחת מהן [...] ולא בכלולן יחד [...] משום ראייה לחומר בבלי מקורי לס' ז"ט [=זרעים וטהרות]."

54 למשל: "בספרות המחקר הרחבה שנכתבה בעניין זה נאספו 'עדויות' וקוריוזים ממינים שונים" (זוסמן, סוגיות בבליות [לעיל הערה 28], עמ' 3 הערה 6); "ציונים ו'ציטטות' כביכול מן הבבלי למסכתות שאין עליהן תלמוד, אין בהם כלום דבר של ממש" (שם, עמ' 16 הערה 38); "תמונה כללית זו מסתמנת כבר בסקירת אותן סוגיות ז"ט [=זרעים וטהרות] שנאספו ע"י החוקרים שעסקו בנושא זה, מבלי שיברקו את החומר כולו" (שם, עמ' 249 הערה 18).

55 לדוגמאות בעלמא ראו שם, עמ' 276 הערה 55 (הצורך בביקורת הנוסח של האמוראים לגבי המקורות התנאיים מלבד המשנה); עמ' 292 הערה 35א (הצורך בבדיקה שיטתית של מוסד ה"נחות").

56 עמ' 273 הערה 110. וכעין זה שם, עמ' 237 הערה 12: "בהערותי לכמה ממאמרי רב ושמואל נדחקתי עדיין כדי להוציאם מחזקת מאמרים לזרעים, מאמצים אלה לא הועילו הרבה. עם סיכום החומר כולו – בבבלי ובירושלמי – נראה ודאי שחלק גדול ממאמרי רב ושמואל במקורם אמנם לס' זרעים גופו נאמרו". וראו ההתלבטות שלו שם, עמ' 28 הערה 86.

57 זוסמן, "פרקי ירושלמי", מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 278.

ולשער שמא קרתה תקלה בדבריו, לנוכח היעדר ציטוטים מירושלמי קדשים – הן בדברי הרמב"ם עצמו הן בדברי שאר הראשונים – וגם מתוך הבנת ההקשר הכולל של דבריו. לגישה זו אפשר למצוא מקורות נוספים במחקריו של זוסמן.⁵⁸ הוא, ששב והדגיש את חשיבות פרטי הפרטים העולים מן הממצאים, עשוי לסטות מממצא ספציפי לנוכח התמונה המלאה העולה מן הממצאים כולם.

כאמור, הדברים נכונים גם בשאלת כתיבת התורה שבעל פה. זוסמן מעדיף את העולה ממכלול המקורות שבספרות חז"ל ומסרב להתפתות לעולה מממצא יחיד. וכך הוא כותב לאחר שפקפק בכמה מן ההוכחות של שלמה נאה ש"תורת כהנים" היה מצוי בכתב עוד בתקופה קדומה: "אבל מעל לכול, עלינו לשאול את עצמנו האם השערה מבריקה אחת יש בה כדי להכריע נגד תמונה שלמה העולה מכל ספרות חז"ל כולה?"⁵⁹ בדומה לזה הוא שולל את הראיות לכתיבה שיטתית של חיבורי התורה שבעל פה מתוך כתיבת איגרות בהלכה.⁶⁰ העובדה ש"רק באגדה מצינו פה ושם 'ספר אגדתא'" היא בעיניו עניין חריג, והוא מסכם: "ודווקא היא הנותנת: בכל מקום שבעולמם של חז"ל קיים ספר כלשהו, הוא באמת מוזכר [...] בין שמדובר בכתיבה מקובלת ולגיטימית – כגון כתבי הקודש, מגילת תענית, ספר בן סירא, שטרות למיניהם, איגרות, ורשימות לזיכרון – ובין שמדובר בכתיבות שאין רוח חכמים נוחה מהן ואף התנגדו להם – כגון תרגומי מקרא, ספרי אגדה, ברכות, אפטרותא, לוח לתינוק וכיו"ב".⁶¹ ובעקבות זאת הוא מסיק: "ואילו בהלכה אין שום זכר לספר כלשהו, אף על פי שדווקא זה היה תחום עיסוקם העיקרי של חכמים".⁶¹

58 למשל: "ציידים מובאות 'ירושלמי' החסרות אצלנו ציינו כמה מובאות כביכול גם ממש' נזיקין [...] אבל מכולן (טעויות וקוריוזים ממינים שונים) רק אחת ראויה לתשומת לב רצינית" (זוסמן, נזיקין [לעיל הערה 12], עמ' 129); שם, עמ' 131-132 הוא מחפש ראיות טקסטואליות כדי לבטל את המופעים של רב נחמן בר יצחק בירושלמי, בעיקר בגלל חוסר הסבירות של אזכור שמו לאור דורות אמוראי בכל שעשויים להופיע בירושלמי; ראו גם שם, עמ' 133 הערה 187 – הוא דוחה את הראיות לקיומו של דור שישי לאמוראי ארץ ישראל, שכן "בסביבתו של הצעיר שבין גדולי הדור האחרון, ר' יוסי בי ר' בון אנו מוצאים עוד: בן [...] חתן [...] וכמה תלמידים המופיעים זעיר פה וזעיר שם – והם כולם פועלים במחיצתו ובזמנו". הוא מדגיש שממצאים אלו תואמים את ההקשר ההיסטורי הכללי העולה מן התלמוד הירושלמי, המסתיים לכל המאוחר בסוף שנות השישים של המאה הרביעית. הוא הדין בעניין החילוף בין "צדוקים" ובין "ביתוסים", שזוסמן מראה שהוא חילוף בין המקורות. את המופע היחיד של "ביתוסים" במשנה הוא מסביר כיוצא מן הכלל, ואף מוכן להשאיר אותו בצריך עיון. ראו זוסמן, מגילות (לעיל הערה 7), עמ' 38-39 והערות 166, 167, עמ' 53; וראו זוסמן, תורה, עמ' 229 הערה 15: "וברור שלאחר המעקב השיטתי בדברי רש"י במקומות אלה ורבים אחרים, שבהם במפורש ובהדגשה חזר ואמר 'שלא היו כותבין', אין עוד טעם להוציא דבריו ממשוטים במקומות בודדים".

59 זוסמן, תורה, עמ' 374.

60 שם, עמ' 292 הערה 35.

61 שם, עמ' 295.

*

אם כן זוסמן מתמקד באי-כתיבת ספרי הלכה, ובמקומות אחדים בחיבור הוא מתמקד בעיקר ב"משנה בתקופת האמוראים".⁶² הטענה בעניין המשנה משכנעת מאוד ועולה מן הטרמינולוגיה של הלימוד, מאופי המשא ומתן התלמודי ומן העולם המשתקף בתלמודים. עם זאת, טענתו של זוסמן רחבה הרבה יותר משאלת כתיבתה של המשנה, ולדבריו "לא היה שום ספר כתוב מלבד [...] כ"ד כתבי הקודש, עד לדורות מאוחרים מאוד, וכל לימודם ויצירתם הדתית אך ורק על פה היו".⁶³

הטענה הנרחבת הזאת מרשימה בתעוזתה, אבל כמו כל טענה כוללת היא גם חושפת את עצמה לביקורת מעין "תפסת מרובה לא תפסת". זוסמן עצמו ציין שיש רסיסי עדויות על כתיבת תורה שבעל פה בתקופת חז"ל: מגילת סתרים, רשימות אישיות, ספר אגדתא ועוד. חוקרים אחדים גם הציעו סימנים המלמדים על כתיבת מדרשי ההלכה בתקופה קדומה למדי.⁶⁴ השאלה הגדולה היא אם אלה הם היוצאים מן הכלל, ואין להסיק מהם על מציאות נרחבת ומסודרת יותר של כתיבה או שמא הם מרמזים על כתיבה שיטתית מסוימת. לשון אחר: כלום אפשר שבחברה הדוגלת בלימוד על פה עומעמו העדויות לכתיבה מסיבות אידאולוגיות? ושמא נוסף על הלימוד על פה – שבוודאי היה קיים בתקופת חז"ל – היו גם חיבורים כתובים?⁶⁵

זוסמן בוודאי מודע היטב לתהיות אלו, ולמעשה מאמרו נועד בדיוק לדחות אותן. הוא דוחה את הראיות הקיימות לכתיבת תורה שבעל פה (או מצמצם אותן)⁶⁶ וקובע: "לקיומו של ספר כתוב בתורה שבעל פה לא הצליחו, על אף המאמצים המרובים, להביא ראיה כלשהי [...] אדרבא, מספרות חז"ל עולה באופן ברור למדי, שאין בעולמם כל ספר שהוא בכל תחומי היצירה הדתית".⁶⁷

62 למשל: "עיקר עניני במאמר זה המשנה בתקופת האמוראים, אך בסעיפים אלו שעניינם דרכי הלימוד בתקופת חז"ל בכלל, לא הצטמצמתי בה דווקא" (שם, עמ' 245 הערה 65). וראו גם שם, עמ' 343 הערה 61.

63 שם, עמ' 350. וראו עוד, למשל שם, עמ' 274-275. וראו גם שם, סוף הערה 52 והערה 54.

64 ראו דברי כהנא: "השאלה המעניינת אותנו היא, האם שילוב כמה מגליונות 'דבי רבי' שלא במקומם אמנם מורה, שנוספו מלכתחילה בשולי המדרש, שכבר היה כתוב קודם לכן?" (מ' כהנא, "גופים זרים מ'דבי רבי' במדרשי ההלכה", ש' יפת (עורכת), מחקרים במקרא ובתלמוד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 78. ההדגשות במקור); ש' נאה, "מבנהו וחלוקתו של מדרש תורת כוהנים", תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 483-515. בעמ' 505-506 הוא מציין שימוש במונחי "ספר" לגבי מדרשי ההלכה.

65 על שימור מורשת העל-פה גם בתקופת הגאונים, שבה בוודאי היו כתבי יד, ראו זוסמן, תורה, עמ' 299 הערה 74; על התמודדויות מקבילות בתרבויות השכנות ראו שם, עמ' 322 הערה 8. על האידיאל של שינון על פה בתקופת הגאונים ראו ע' פוקס, תלמודם של גאונים, ירושלים תשע"ז, עמ' 55-57, 72-78. על חכם מוסלמי שהעיד שכל המסורות שקיבל הן על פה, אף על פי שהתברר שביתו היה מלא ספרים, ראו שם, עמ' 79.

66 ראו לעיל, סמוך להערה 60.

67 זוסמן, תורה, עמ' 350 הערה 285.

כאמור, מכיוון שאין ראיות ברורות לכתיבת ספרי הלכה, אך גם ראיות הפוכות אין, הפך חלק מן הדיון המחקרי לשאלה של סבירות.⁶⁸ וכאן נשאלת השאלה שהטרידה את החוקרים בכל הזמנים: האם התפיסה של זוסמן אפשרית? האם באמת ייתכן שכל הספרות העצומה של חז"ל – המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה, התלמודים ומדרשי האגדה – נערכה ונמסרה ונלמדה והועברה מדור לדור על פה במשך מאות רבות של שנים? זוסמן ציטט את הטענה שזה "דבר אשר לא יסבול השכל [...] הכי יש להעלות על הדעת כי התלמידים למדו המשניות מלה במלה מפי רבם [...] ואין ביכולת שום אדם לזכור את כל התלמוד על פה [...] מי תמים ויאמר לנו שכל הספרות העצומה הזאת הועברה מא"י [...] בכוח הזכרון בלבד".⁶⁹

זוסמן אומנם מציין שתפיסות אלו נובעות מעולם של "מלומדים רציונליסטים, בחברה ה'נאורה' של המאה התשע עשרה", שבה "קשה היה לתאר עיסוק אינטלקטואלי אינטנסיבי וקפדני כל כך בטקסט שנוסחו שמור לכל פרטי פרטיו, בלי ספריות ובלוי ספרים כתובים".⁷⁰ הוא גם מדגיש את השינוי בתפיסות העולם: "בשנים האחרונות, בהשפעת המחקרים הספרותיים-אנתרופולוגיים, השתנה יחסנו לספרות שבעל פה [...] מה שנחשב עוד לפני זמן קצר לבלתי מתקבל על הדעת [...] נעשה כיום סביר בהחלט".⁷¹ ואף על פי כן, אם מדובר במשנה – הדברים מתקבלים על הדעת אף שהיא חיבור גדול למדי. אך עד כמה הדבר אפשרי גם כשמדובר בתלמוד הבבלי, הגדול פי כמה וכמה מן המשנה?⁷² ואם נניח שהדברים אפשריים בחיבור מרכזי כל כך – עד כמה הם נכונים בחיבורים כמו התוספתא והירושלמי?

בהקשר של השוואת המשנה לשאר חיבורי חז"ל כתב זוסמן: "וכמדומני שבעוכרם של הדוגלים בכתיבתה של התורה שבעל פה כבר בתקופת חז"ל הייתה לא רק הדעה הקדומה שיצירה ספרותית של ממש אינה 'מסתברת' בלי כתיבה [...] אלא גם העובדא שהם דנו בכל ספרות התורה שבעל פה בחדא מחתא, ולא הבחינו בין המשנה לשאר

68 על כך שבהיעדר הוכחות טענת אפשריין היא רק "הנחת יסוד" סבירה ראו זוסמן, שם, עמ' 306. בניגוד לכך הוא קובע: "וכי לא סביר יותר להניח שבעולמם של חז"ל פשוט לא היו טפסים כאלה כלל" (שם, עמ' 282); ובדומה לכך הוא כותב: "בכל אחת מן התופעות הללו כשלעצמה אפשר היה אולי ל'תרץ' ולהסביר את השינויים והחילופין גם בדרך אחרת, אך אין ספק שבצירוף התופעות כולן, התמונה הפשוטה העולה מספרות חז"ל מלמדת גם כאן על מסירה על פה בלבד" (שם, עמ' 275).

69 שם, עמ' 365 (נספח ז).

70 שם.

71 שם, עמ' 349 הערה 85. זוסמן גם ממליץ להפנות את המבט לא אל תרבות המערב שאחזה בספר אלא לתרבויות המזרח שהיו תרבויות אורליות. ראו שם, עמ' 351 והערה 93.

72 על פי אתר "מאגרים" של האקדמיה ללשון עברית יש במשנה 188,621 מילים, בתוספתא יש 304,097 מילים. מדובר בחיבורים גדולים מאוד, קל וחומר בן בנו של קל וחומר התלמוד הירושלמי, שבו 695,910 מילים, והתלמוד הבבלי, שבו 1,739,595 מילים (ללא המשניות).

הים הגדול של ספרות חז"ל.⁷³ כפי שראינו גם הוא עצמו דן גם בשאלת "הנכתבה המשנה", אך לא פחות מכך עסק במכלול דרכי הלימוד בתקופת חז"ל. מכל מקום, לשאלת הסבירות של יכולת השימור על פה של כל הספרות העצומה הזאת זוסמן מציע כמה תשובות: בראש ובראשונה הוא מדגיש את תפקידם של התנאים, אותם מוסרים "מקצועיים" בעלי זיכרון יוצא מן הכלל ששימרו את התורה שבעל פה בפיהם ממש.⁷⁴ כמו כן הוא מציע שלא הכול ידעו הכול, והיו כאלה שידעו את המשנה או חלקים ממנה בלבד.⁷⁵ הוא גם מבליט את ההבדל בין התנאים שהצליחו לשמר את חיבורי חז"ל למילותיהם ולאותיותיהם ובין אחרים שהכירו את תוכניהם, והוא מבחין בין השימור המדוקדק של המשנה, ובין השימור ה"גמיש" יותר של נוסח הברייתות ושל שמורות האמוראים ושל התלמוד הבבלי.⁷⁶ הוא אף משער שחלקים לא מבוטלים של התורה שבעל פה לא הגיעו לידינו כלל מכיוון שנותרו על פה בלבד, ולא זכו לעלות על הכתב.⁷⁷

הדברים אפשריים וסבירים בחברה אוראלית שמתפחת למידה ושקידה, ואף על פי כן יכולת השימור וההעברה של ספרות בהיקף עצום עד להעלאתה על הכתב בסביבות המאה השמינית מעוררת התפעלות והשתאות. בהיעדר הוכחות חיוביות וחד-משמעיות התפעלות זו עשויה להיות מלווה גם בספקות: האם אכן רק כך השתמרו הדברים, ואם כן – באיזו דרך? האם הייתה חבורה מצומצמת שעליה הוטל המשא הגדול של העברת המסורת מדור לדור? אילו חיבורים הצליחו להשתמר בדיוק ובהקפדה ואילו טקסטים נמסרו רק בראשי דברים או בעיקריהם? התשובות לשאלות אלו ואחרות נותרות בגדר השערות, שיקולי הסתברות וראיות עקיפות בלבד.

*

לקראת סוף מאמרו עומד זוסמן על המשמעות של טענתו: "לכאורה הבדל של מה בכך – שהרי מה לי ספר כתוב ומה לי ספר חי [...] ואולם ההבדל בין שתי האפשרויות גדול מאוד".⁷⁸ מכיוון שזוסמן אינו מרכז את כל המשמעויות של טענתו במקום אחד, אנסה לרכז כמה מן הנקודות המדגישות את חשיבותה.

- 73 זוסמן, תורה, עמ' 348 הערה 83.
- 74 על היקף הבקיאיות של האמוראים במשניות ועל כך שרמת הבקיאיות בחיבורי חז"ל הייתה שונה מחכם לחכם ראו זוסמן, שם, עמ' 245 הערה 2, עמ' 255 הערה 39. "התנאים" נזכרים בכמה מקומות בחיבור. ראו במפתח בערכו. על "אילופם" של נערים צעירים בתקופת האמוראים, ראו שם, עמ' 243 הערה 59, עמ' 346 הערה 71.
- 75 ליכולת לזכור על פה את המשנה ראו זוסמן, שם, עמ' 347 הערה 77.
- 76 זוסמן, שם, עמ' 342-343. וראו בייחוד הערות 57, 61.
- 77 שם, עמ' 354 הערה 110.
- 78 שם, עמ' 337. בכיוון שונה מעט ראו שם, עמ' 350 הערה 85: "לכן, כמדומני, שבכל דברי הארוכים לא חידשתי חידוש של ממש [...] לא באתי אלא לסכם ולהדגיש בצורה חדה וברורה את שנראה לי כמתבקש מן הידוע לנו זה מכבר".

הייחוד התרבותי של ספרות התורה שבעל פה. יכולת השימור של חיבורים בדייקנות מופתית בעולם אוראלי היא תופעה ייחודית.⁷⁹ וכך כתב: "לפנינו תופעה תרבותית מיוחדת במינה, שספק אם יש לנו כיוצא בה". ואף שבעולם העתיק החשיבו את הלימוד על פה, "כמדומני שספרות חז"ל מיוחדת במינה. הרי מדובר בחברה בעלת 'ספרים', מעריצה ספרים ומודעת היטב ליתרונותיה של הכתיבה [...] ואף על פי כן היא מעדיפה בידועין את היצירה על פה [...] מבחינה ומבדילה בכיורר ובמפורש בין מסורתה הספרותית הכתובה ובין מסורתה שעל פה".⁸⁰

המשמעות הלימודית והחברתית. ההבנה שכל הלימוד וכל העברת הידע התנהלו על פה מבהירים את היחס המיוחד ללימוד תורה בלתי פוסק ולחרדת השכחה שליוותה את החכמים.⁸¹ היא גם עומדת ביסוד התפיסה ש"החכם הנושא את התורה שבעל פה בקרבו נחשב הוא גופו ל'ספר'".⁸² גם הכבוד הבלתי מסויג של תלמיד לרבו המובהק נובע מכך שהרב הוא המקור היחיד של הידע. ההבנה שעולמם של חז"ל התנהל על פה מדגישה גם את המהפכה התרבותית שהתחוללה עם המעבר לעולם של כתיבה וספרים. בעולם שכזה "הספרים והחיבורים והפירושים הם המורים שלנו",⁸³ והלימוד מן הספרים "עשה את התורה שבעל פה מנחלתו של חוג סגור, קניינה של אליטה אינטלקטואלית מצומצמת, לקניינם של חוגים רחבים יותר".⁸⁴

ה"חלל ההיסטורי" והמעבר מתקופת האמוראים לתקופת הגאונים. המהפכה התרבותית והחברתית של מעבר מתרבות על פה לתרבות של לימוד מתוך ספרים הייתה תהליך ארוך שרובו אינו גלוי לעינינו.⁸⁵ זוסמן מדגיש את הפער בתולדות

79 שם, עמ' 342-343. הרברים אמורים בייחוד בשימור המשנה. על ההבחנה בין רמת הדיוק בספרות התנאים ובין זו שבספרות האמוראים ראו שם, עמ' 348 הערה 81.

80 שם, עמ' 351-352. וראו שם עמ' 353 הערה 104: "על השוני המהותי שבין אפוסים ובלדות ובין ספרות חז"ל". על הטענה שחז"ל "ידעו יפה את יתרונו של הלומד 'מתוך הספר'" ואף על פי כן נמנעו מכתובה ראו שם, עמ' 263 הערה 21.

81 שם, עמ' 245-258.

82 שם, עמ' 258 הערה 51. ועוד ראו ש' נאה, "אומנות הזיכרון, מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל", י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ג, קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"ה, עמ' 588-589.

83 מצוטט אצל זוסמן, תורה, עמ' 354 הערה 108 (וראו שם גם משמעויות חברתיות נוספות של הלימוד מפיו של המורה). היבטים שונים של המעבר ללימוד מתוך ספרים התבררו בהרחבה בדברי נ' דנציג, "מתלמוד על פה לתלמוד בכתב – על דרך מסירת התלמוד הבבלי ולימודו בימי הביניים", בר אילן ל-לא (תשס"ו), עמ' 103-111.

84 זוסמן, תורה, עמ' 354 הערה 108.

85 באופיו של תהליך זה דן זוסמן שם, עמ' 322-331. מן הראוי להדגיש שבמחקריו של זוסמן בולט החיפוש אחר הסמוי מן העין, כלומר אותם גורמים בלתי מתועדים העומדים ביסוד התהליכים ההלכתיים, הספרותיים והמחקריים. כך כתב על הדמיון בין "תקופת הסופרים" ובין "תקופת הסבוראים": "שתיהן תקופות עלומות [...] ידיעותנו עליהן אפסיות [...] בשתיהן נתגבשו ונחתמו פרי יצירות התקופות שקדמו להן ונורעו הורעים ליצירות של התקופה שלאחריהן" (זוסמן, נויקין [לעיל הערה 2], עמ' 108 הערה 203).

ישראל בין "תקופת חז"ל הקלסית לבין תקופת הגאונים הקלסית [...] החלל ההיסטורי הגדול שבין שתי תקופות אלו, בין אחרוני אמוראי בכל ובין ראשוני גדולי הגאונים [...] בין המאה החמישית למאה השמינית".⁸⁶ הבנת החלל ההיסטורי הזה חשובה לכל מחקר המנסה לבחון את תקופת חז"ל דרך כתבי היד המאוחרים, וכן להבנת היחס שבין תקופת חז"ל ובין תקופת הגאונים.⁸⁷

אובדן ה"נקודה הארכימדית". לימוד על פה הוא לימוד שיש בו פחות "עוגנים" קשיחים, וחסרה בו נקודה יציבה ובלתי משתנה. זוסמן חוזר בהקשרים שונים על הנזילות והדינמיות של מקורות חז"ל, והוא מדגיש זאת בעיקר לגבי תורתם של האמוראים: "החומר האמוראי המקורי [...] ממשיך לחיות, להתגלגל ולהתפתח, במשך תקופה ארוכה מאוד בכבל".⁸⁸ דינמיות זו מקשה את הבנת ההקשר המקורי של מימרות ושל סוגיות.⁸⁹ ואינה מאפשרת הבחנה חותכת בין סתם התלמוד ובין דברי האמוראים.⁹⁰ בלימוד על פה קשה ליצור מחיצות בין החיבורים השונים כיוון שרעיונות וניסוחים עשויים לעבור מחיבור לחיבור.⁹¹ וכיוון שקשה להקפיד על דיוק מוחלט בלשון המקור.⁹² כאשר בעת העברת הברייתות ומימרות האמוראים נוצרו חילופים מפליגים.⁹³ עולם של לימוד על פה אינו נותן בידינו נקודת אחיזה יציבה ו"נוסח שאפשר לסמוך עליו".⁹⁴

דומה שגם חיפוש הקשרים הסמויים שבין אשכנז לפרובנס (לעיל הערה 6), ובין איטליה לאשכנז (לעיל הערה 8) יסודו בחיפוש הגורם העלום והנסתר שהשפעתו מכרעת. אפשר שגם המקום המרכזי שתופס ר' ישראל לוי בכתיבתו של זוסמן נובע (גם) מתוך האניגמטיות של אותו חוקר דגול, שפרסם מעט מאוד אך עיצב את הכיוון שאליו פנה מחקר התלמוד (ראו לעיל סביב הערה 28). לא בכדי בחר זוסמן לסיים את מאמרו על ההלכה במגילות מדבר יהודה בציטוט דבריו של גדליה אלון "על הדרך הרחבה של התפתחות ההלכה, שרובה ככולה עדיין היא סמויה מן העין" (זוסמן, מגילות [לעיל הערה 7], עמ' 74 הערה 240).

- 86 זוסמן, תורה, עמ' 322. זוסמן הדגיש נקודה זו שוב ושוב במחקריו. ראו שם, הערה 10. למקורות נוספים בכתביו של זוסמן ולחשיבות הבנת הפער ההיסטורי הזה גם בעניין תולדות התפילה ראו פוקס, תלמוד (לעיל הערה 65), עמ' 62 הערה 64. על פער דומה – בדבר תולדותיו של התלמוד הירושלמי – ראו י' זוסמן, "כתב יד ליידן: לפניו ולאחוריו", בר אילן כו-כז (תשנ"ה), עמ' 209.
- 87 זוסמן מסתייג מן התפיסה של הרבה מן החוקרים שהתייחסו לתקופת הגאונים כהמשך היסטורי טבעי של תקופת האמוראים. ראו זוסמן, תורה, עמ' 240 הערה 50; עמ' 244 סוף הערה 61; עמ' 296 הערה 52. בהתאם לכך זוסמן מדגיש את חשיבותה של המחצית השנייה של המאה השמינית כ"נקודת מפנה בתולדות ישראל ותרבותו" (זוסמן, שם, עמ' 328 הערה 31).
- 88 זוסמן, נזיקין (לעיל הערה 2), עמ' 101 הערה 186. לכעין זה ראו זוסמן, תורה, עמ' 344 הערה 61.
- 89 זוסמן, סוגיות בבלי (לעיל הערה 28), עמ' 22 הערה 86.
- 90 זוסמן, נזיקין (לעיל הערה 2), עמ' 109 הערות 204, 205. וראו להלן הערה 107.
- 91 שם, עמ' 92 הערה 160.
- 92 זוסמן, תורה, עמ' 251 הערה 27; עמ' 268 הערה 34 ועוד.
- 93 שם, עמ' 271 הערה 40.
- 94 שם, עמ' 312. וראו גם עמ' 319 הערה 90: "אלא שכמובן 'עמוד הברזל' התלוי כל כולו על מסירה בעל פה, בלי שום גיבוי בטופס כתוב, מעצם טבעו גמיש יותר מספר כתוב. אפילו אצל 'תנאים' קפדנים ביותר נוצרו לעתים מסורות מוחלפות [...] וממילא היו גם ניסיונות ל'תיקון' ול'הגהה'".

אם נצרף לכאן את הסעיף הקודם, הרי חוסר הידע שלנו על שאירע באותו חלל היסטורי – הפער של מאות השנים בין חז"ל לבין כתבי היד שבידינו⁹⁵ – ואוברך עוגנים טקסטואליים יציבים עקב הלימוד על פה מגבילים את יכולת המעקב שלנו אחר מסורות חז"ל. משום כך גלגולי המסורות וחילופי נוסחאותיהן אינם נהירים לנו כל צורכם. זוסמן הדגיש בשיעוריו שתפיסה מתסכלת זו חשובה בעיקר כדי לטעון טענות בתחומים אלו בזהירות ומתוך ידיעה שהשאלות הבלתי פתורות הנוגעות לספרות חז"ל – דרכי המסירה, העריכה, שאלת היחסים בין מקבילות והיווצרות חילופים טקסטואליים בתוך חיבורי חז"ל השונים – מחייבות אותנו ללמד את לשוננו לומר לא פעם "איני יודע".

דומה שהקביעה של שמא פרידמן שזוסמן "מנסה לתפוס את החבל בשני ראשיו"⁹⁶ באמת נכונה בסוגיות מסוימות, והיא נובעת בדיוק מן הקושי להעמיד כללים ועקרונות קשיחים התקפים בכל סוגיה בעולם שכל כולו על פה. העובדה שהנזילות, הגמישות, ההשתנות וההתפתחות הן מן המאפיינים העיקריים של לימוד על פה תובעת בחינה של כל מקרה לגופו: "השיטות הולכות ומשתפרות וכלי העזר הולכים ומתרכיבים, אבל לעת עתה שום אמצעי לא יועיל: לא ספר עזר ולא עקרונות או כללים מיתודיים. לפי שעה אין שום תחליף להיכרות הקרובה והאינטימית עם ספרות חז"ל כולה ועם כל חיבור וחיבור בפני עצמו, על מהותו, תולדותיו ובעיותיו"⁹⁷. נקודה עקרונית זו מודגמת בשלושת הסעיפים הבאים.

חילופי נוסחאות וחילופי לשונות. זוסמן מסתייג מן הנחרצות בהבחנה החשובה של אפשטיין בין "חילופי נוסחאות" ובין "חילופי לשונות"⁹⁸. הבחנה זו מבדילה בין חילופים בעדי הנוסח של חיבור מסוים ובין חילופים שבחיבורים השונים בספרות חז"ל – למשל בין משנה לברייתא או בין המכילתא לספרי. אין צריך לומר שהבחנה יסודית זו משמשת גם את זוסמן במחקריו,⁹⁹ ואף על פי כן הוא טוען "ואולם ההבחנה ביניהם [...] אינה פשוטה כלל וכלל"¹⁰⁰.

בניגוד לאפשטיין זוסמן טוען שלעיתים אי אפשר להבחין בין חילופים בטקסט של המשנה ובין חילופים שבין המשנה למקבילות שלה. הנזילות המאפיינת עולם שבעל

95 גם לעניין זה חזר בכמה הזדמנויות, ראו, למשל, זוסמן, שם, עמ' 211; זוסמן, אוצר (לעיל הערה 12), ג, עמ' ט (פתח דבר).

96 לעיל הערה 18.

97 זוסמן, מפעלו המדעי (לעיל הערה 11), עמ' 85.

98 "נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1.

99 למשל: "לעניין חילופי צדוקים/בייתוסים וכדומה [...] אעיר כאן רק בקצרה שיש להבחין בין 'חילופי מסורות' שבין המקורות המקבילים [...] לבין 'חילופי נוסחאות' שבין כתבי-יד" (זוסמן, מגילות (לעיל הערה 7), עמ' 51 הערה 171).

100 זוסמן, תורה, עמ' 311. וראו גם שם, עמ' 310 הערה 51: "האבחנה בין שני התחומים פרובלמטי ביותר".

פה עשויה לגרום ליצירת חילופים גם בתוך חיבור אחד וגם בינו ובין מקבילותיו. וכך כתב זוסמן: "את השינויים הללו, שבדרך כלל לא היו משמעותיים ביותר, ציינו האמוראים בהערה כללית: בנוסחה של הלכה זו קיימות מסורות שונות אצל ה'תנאים' ('אית תניי תני'). ציון זה ניתן בין שהיה החילוף בנוסח משנת רבי עצמו ובין אם בקובצי המשניות המקבילות. לכן לעתים קרובות קשה להכריע היכן 'חילוף נוסח' במשנתו של רבי והיכן 'חילוף לשון' בין משנה לברייתא".¹⁰¹

המינוח התלמודי. אחת המשמעויות המשניות של הקביעה לעיל נוגעת למונח "אית תניי תני... אית תניי תני". שלא כאפשטיין, ה"מחליט באופן גורף" שתניי של הירושלמי אינם שוני המשנה אלא שוני הברייתות ומסדריהן,¹⁰² ושהמונח "אית תני..." משמש רק להבדלים בין משנה ובין ברייתא, זוסמן מראה שהוא עשוי לשמש גם לחילופים של התנאים במשנה עצמה.¹⁰³

לקביעה זו יש זיקה לתפיסה של זוסמן בדבר הטרכמינולוגיה התלמודית בכלל: "כדרכם של התלמודים להשתמש באותם מונחים עצמם לציון תופעות דומות ושונות [...] מונחים זהים משמשים לתפקידים שונים, הכול לפי העניין – וההבחנה ביניהם טעונה בכל מקרה בירור לעצמו ולגופו".¹⁰⁴ ה"נזילות" של הלימוד על פה עשויה לחלחל גם אל מונחי המשא ומתן שהם פונקציונליים ותלויי הקשר, ולא בהכרח קבועים. **משמעות חקר הנוסח של ספרות חז"ל.** בפתחת החיבור טוען זוסמן: "מבקרי ספרותנו הקדומה עמלים קשה בכדיקת כל 'קוצו של יו"ד' שבכל עדי הנוסח שהגיעו אלינו, כדי לקבוע את נוסחו ה'מקורי' של הטקסט, בלי לשאול את עצמם מה בעצם הם מחפשים ומה הם מבקשים לשחזר".¹⁰⁵ בסופו של החיבור הוא כמעט מתייאש מן היכולת להשיג מטרה זו:

ומכאן למגבלותיה של ביקורת נוסח המשנה [...] חלומו הגדול של פרופ' אפשטיין היה להתקרב ולשחזר את "טופס המחבר" של ר' יהודה הנשיא על סמך ההנחה ש"משנת רבי נכתבה בוודאין!! על ידי 'התנא' שלו [...]" אצל, משלא נתאמתה הנחת יסוד זו, נראה שעלינו להסיק שכבר מתחילה לא היה נוסח משנת רבי

101 שם, עמ' 341.

102 שם, עמ' 241 הערה 52. על דעת אפשטיין בסוגיה זו חזר בכמה מקומות בחיבור. ראו למשל עמ' 267 הערה 29.

103 ראו שם, עמ' 314 הערה 70, עמ' 349 הערה 85. וראו זוסמן, סוגיות בבביות (לעיל הערה 28), עמ' 22 הערה 58א, וכן ההפניות שצוינו שם, עמ' 278 הערה 142. וראו ל' מוסקוביץ, הטרכמינולוגיה של הירושלמי, ירושלים תשס"ט, עמ' 9 הערה 61.

104 ראו זוסמן, תורה, עמ' 338-339 הערה 39. בניגוד לכך ראו ד' רוזנטל, "עריכות שונות בבבלי", מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 159 והערה 12, עמ' 181.

105 זוסמן, תורה, עמ' 212.

אחיד לחלוטין [...] ו"טופס מחבר" [...] במלא מובן המילה לא היה קיים [...] ולכן עלינו, כמדומני, להסתפק במשימות צנועות הרבה יותר, ניסיונות לשחזר את נוסחאות המשנה כפי שזה עולה מעדותם של כתבי היד הטובים ביותר ולהוסיף ולהעזר בכל מקרה לגופו בכל העדויות האפשריות העולות מן התלמודים.¹⁰⁶

אין בדברים הללו נסיגה מן הצורך במחקר טקסטואלי קפדני, אך יש בהם הכרה בחוסר היכולת שלנו להגיע לשחזור מלא של מסורות חז"ל ה"מקוריות". דברים דומים הוא כותב גם על תורתם של האמוראים בתלמוד הבבלי: "רק תמים יהיה להניח שעל ידי בירור פרטי הנוסחאות שבכתבי היד המאוחרים שבידינו נגיע לחקר כוונתם המקורית של הגויהם; ולוואי שנצליח לחשוף את הנוסח ה'מקורי' כפי שנקבע 'לראשונה' במסגרת הנוכחית".¹⁰⁷

*

סוף דבר: חיבור זה עוסק בשאלות היסוד של דרכי הלימוד, העריכה והמסירה של ספרות חז"ל כולה. חיבורו הארוך והמפורט של זוסמן מבליט את הנוזלות, את הגמישות ואת השינויים המאפיינים עולם לימוד המתנהל על פה, והוא מבהיר עד כמה חמקמקות התשובות לכמה משאלות היסוד של מחקר התלמוד בעולם שכזה.

כמובן, הבלטת אובדן "הנקודה הארכימדית" במחקר התלמוד והדגשת החמקמקות של מקצת התשובות לשאלות העקרוניות עשויות להוביל לחופש מוחלט ולהיעדר כל אבן בוחן בחקר התלמוד.¹⁰⁸ על כעין זה כתב זוסמן בהקשר אחר: "אותו 'חוסר הבטחון

106 שם, עמ' 349 הערה 85. על כעין זה ראו גם זוסמן, נזיקין (לעיל הערה 2), עמ' 92 הערה 160. מן הסיבה הזאת זוסמן גם מסתייג מרישום טכני של חילופי נוסחאות ללא הבנת דרכי היווצרותן ומשמעותן. ראו זוסמן, תורה, עמ' 211 הערה 9.

107 שם, עמ' 345 הערה 61; וראו זוסמן, נזיקין (לעיל הערה 2), עמ' 111 הערה 210א: "ואכן זו השאלה המכרעת, האם אמנם כל מה שעמד במבחן של 'ביקורת-הנוסח' – 'תלמוד אמוראי גנואיני' הוא; שהרי אם אין אנו יכולים להעמיד אפילו את שמועות האמוראים על חזקת ניסוחן המקורי [...] כבר אין כמעט הברדל מהותי בינן לבינן סוגיא סתמית [...] ואף לא בינן ל'הוספה' של פירושי למיניהם [...] וכי מאמר מפורש שנמסר בלבוש חדש ובקונטקסט חדש, שלא בניסוחו ובהקשרו המקוריים, אינו כולל כבר בתוכו את פירושיהם וחיידושיהם של מוסרים, מנסחים ומפרשים עלומו שם".

108 על כעין זה כתב כבר בעבודת הדוקטור שלו: "כמה ממסקנותיו של מחקר התלמוד הביקורתי יש בהן לעתים משום השמטת כל קרקע בטוחה מתחת רגלי הלומד והחוקר [...] בוודאי שאין מקום לתיאוריות שהן כמגדלים הפורחים באויר כאשר אין הן מבוססות על טקסט מבוקר ועל פרשנות קפדנית. אבל מאידך, בסופו של דבר צבת בצבת עשויה, והרבה הרבה משיקוליו והכרעותיו של חוקר הנוסח ושל פרשן הטקסט נשקלים לאורך של אותן 'שאלות גדולות' שמפתרונן אין להשמט" (זוסמן, סוגיות בבליית [לעיל הערה 28], עמ' 29 הערה 87).

ביחס לטקסט, שמטריד את מנוחתם של החוקרים במקום שיביא לזהירות יתירה, גרם לחופש בלתי-מסויג כמעט בהגהות וב'תיקונים' למיניהם.¹⁰⁹ חיבורו של זוסמן אינו קורא לשחרור הרסן המחקרי אלא דווקא לענווה מחקרית ולזהירות יתרה.¹¹⁰

109 זוסמן, ברייתא (לעיל הערה 4), עמ' 255. ראו גם אזהרותיו של זוסמן, מפעלו המדעי (לעיל הערה 11), עמ' 87, משמו של א"ש רוזנטל; וראו שם, עמ' 85 הערה 178: "בשלב הזה בעייתה העיקרית של ספרות חז"ל היא עדיין הבעיה הפילולוגית על רמותיה השונות. בשום תחום מתחומי המחקר המרובים [...] אי אפשר, לפי שעה, לבנות על ספרות חז"ל כמות שהיא מונחת לפנינו [...] הניסיון הוכיח שכל מאמץ לדלג מעל לבעיות היסוד של ספרות זו סופו כישלון [...] איש אינו מאוהב בסל הניירות של סופרים בורים וטועים, או בהגהותיהם של למדנים חריפים. לפי שעה, פשוט אי אפשר בלעדיהם".

110 למסקנה דומה בהקשר אחר ראו אמירתו הזהירה בשאלת אמינות המסורות והייחוסים בספרות חז"ל: "כדי להסיק מסקנות אובייקטיביות ומאוזנות להערכת אמינותן של מסורות חז"ל (credibility) בכל מקרה לגופו, יש לטפל במקורות בזהירות הראויה ובמיומנות מקצועית, בלא דעות קדומות וכלי ביקורתיות גורפת, הפוסלת הכול אם אינה מסוגלת לאשר את הכול" (זוסמן, תורה, עמ' 348 הערה 80).